

СТЕРЕОТИП НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ УКРАЇНЦІВ У ПРОЗОВИХ ЖАНРАХ ФОЛЬКЛОРУ

Стаття присвячена вивченню етнічних стереотипів українців у прозових жанрах фольклору, зокрема в казках, легендах, прислів'ях і приказках. Проведено аналіз мовних засобів вираження етнопсихологічних якостей українців, що формують етнічний стереотип. Стверджено тяжіння автостереотипів до позитивності в оцінюванні національних рис характеру.

Ключові слова: етнічний стереотип, стереотип національного характеру, автостереотип, прозові жанри фольклору.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасних лінгвістичних студіях, що присвячені вивченню національно-мовної картини, досить часто постають об'єктами вивчення етнічні стереотипи, в яких зреалізовані ментальні особливості нації. За «Етнічним довідником», «Стереотип етнічний – схематизований, спрощений, емоційно забарвлений образ певної етнічної спільноти, який поширюється як типовий на кожного її представника» [5]. Незважаючи на те, що такий образ має досить поверховий характер і фіксує в собі іноді несуттєві риси етносу чи етнічної групи, він надзвичайно стійкий, консервативний і важко піддається найменшим змінам під впливом раціональної інформації. Етнічні стереотипи мають складну структуру, один із компонентів якої передбачає репрезентацію етнопсихологічних рис людини.

Дослідження усталених стереотипних номінацій мовознавці проводили на матеріалі різних фольклорних жанрів (Н. Б. Годзь, Н. О. Данилюк, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб); фразеології (І. О. Голубовська, І. Б. Іванова, А. О. Івченко, О. В. Назаренко, О. О. Селіванова). Мовно-образний простір української ментальності висвітлений В. М. Русанівським, М. П. Кочерганом, В. С. Калашником. Етнологічний аспект української ментальності представлений у працях М. І. Костомарова, М. В. Гримич, Г. О. Булашева та ін.

Однак комплексного вивчення етнічних стереотипів українців дотепер не здійснено. **Мета** дослідження – проаналізувати мовне вираження національного характеру українців у казках, легендах, фразеологізмах і визначити, які номінації формують етнічний стереотип українців.

Виклад основного матеріалу. Українська усна народна творчість дає багатий фактичний матеріал для вивчення стереотипів національного характеру. Етнолінгвісти (Є. Бартмінський, О. В. Белова, І. О. Голубовська, Н. О. Данилюк) стверджують про стереотипність фольклору, що полягає в наявності традиційних лексичних номінацій, усталених граматичних,

стилістичних моделей організації народнопоетичного тексту, слів-символів, що довго залишалися незмінними в мові. Водночас варто зауважити, що стереотипність фольклору зумовлена й цілим комплексом екстралінгвальних чинників: особливим характером фольклорного мислення, широтою етнографічних зв'язків, колективною природою творчості, наявністю традиційного середовища, усною формою розповсюдження. Д. І. Чижевський зауважував, що «при визначенні психологічного типу народу дослідження народної творчості є, можливо, найдостовірнішим методом. Щоправда, він має й певні труднощі, адже народні твори нерідко є конгломератом продуктів різних епох і різних типів, які почасти зливаються між собою, а почасти лишаються незмінними й досі» [7, с. 25].

Фольклорна свідомість, яка ґрунтується на колективних уявленнях, формує стереотипи: традиційні фольклорні образи-символи, стійкі асоціативні ряди та фольклорні парадигми, що становлять структуру народного тексту.

Казка як один із найдавніших жанрів фольклору дає багатий національний матеріал для розуміння моральних поглядів на добро та зло, ідеали щасливого життя й справедливості, це одна з форм архетипних уявлень, акумулятора етнічної ідентичності та менталітету. Н. Б. Годзь стверджує, що «казка як знакова система будує певний позачасовий наративний простір, де наратори за допомогою текстів мають змогу не тільки передавати загальнокультурні константи, але й розкривати етнічно зумовлене світобачення. Казковий фольклор може структурувати «буденну» поняттєву систему, систему авто- та гетеростереотипів і відображати етнолінгвопсихологічний несвідомий простір» [2, с. 15].

Морально-психологічні риси людини, обрані об'єктом дослідження, в казках змальовані досить принагідно й узагальнено. Створення мовного образу персонажа в народних казках здійснювалося через його вчинки та дії, які часто були незвичайними, наприклад: *«...пише той брат до царевича, що є в нього сестра, така, що як засміється, то перло сиплеться, а як заплаче – золото падає, як піде танцювати, так квіти й уродяться»* [УНК, с. 130]. А отже, представлений узагальнений образ дає підстави говорити про велику емоційність українців, особливо жінок, тому що в казці за допомогою фактичних дій гіперболізуються емоції, виражені словами *плакати, сміятися, танцювати*.

В українській народній казці чітко вказні дві характеристики дівчини – це працьовитість і розум. У казці «Дідова Дочка і Бабина Дочка» добро протистоїть злу через такі риси людини, як працьовитість і лінощі: *«Бабина ж дочка така лінива, така ледача: ні до холодної води не береться, все б сиділа, згорнувши руки. А та дівчина роботяща та добра дитина, і що не дай їй зробити, і скільки не дай то все зробить»* [УНК, с. 144].

У казці «Семиліточка», де дівчина відгадує усі загадки короля, акцентована увага на її розумі: *«Донька була красива і дуже розумна»* [УНК,

с. 175]. Творці народних казок формували образи персонажів за узагальненими стереотипами, а для опису героя послуговувалися традиційними словесними конструкціями: *«Вона злізла та як стрепенеться, то стала така панна, що ні в казці сказати, ні пером написати»* [УНК, с. 101]. У текстових конструкціях часто функціонують лексеми *красна, хороша*, що мають полісемантичну функцію, тому що вказують не лише на зовнішні, а й на внутрішні якості людини, наприклад: *«А дочка була така хороша, що й сказати не можна»* [УНК, с. 175] або *«А дівчата були такі красні, що й людському окові дивитися на них і не дивуватися – було неможливо»* [УНК, с. 120].

Ідеал дівочої краси мовці виражали також за допомогою лексем, що означали вищий статус у суспільстві: *князівна, королівна*; така людина повинна була бути досконалою, наприклад: *«Як увійшла вона в церкву, так церкву й осіяла. Люди аж стямилися з дива: «Чи воно князівна, чи королівна? Ще такої не бачили?»»* [УНК, с. 116].

Щодо національних рис українця, то в казках зберігся стереотип культурного героя. М. В. Гримич стверджує, що «український стандарт культурного героя – це водночас ідеал архаїчного етнічного героя. Він з'являється в різних текстах під різними іменами (Котигорошко, Красноцвіт, козак Мамалига, Іван Богданець), однак ми з легкістю впізнаємо його за низкою стабільних ознак, які не змінюються» [3, с. 252]. Провідна ознака культурного героя – це його надприродна сила.

Про фізіологічні властивості героя свідчать такі казкові антропоніми, як *Об'їдайло, Обпивайло, Вернидуб, Вернигора, Скороход, Слухало*. У казці вони функціонують як окремі герої з різними гіперболізованими властивостями, але практично виконують функцію відокремлених ознак і магічних властивостей Котигорошка.

У народних казках увага зацентована на такій особливості українців, як почуття родинного обов'язку. В українському стереотипі культурного героя неодмінним є почуття родової спільноти, що унеможлиблює будь-яке протиборство, наприклад: *«Тільки Сухобордзенків кінь обертається до свого брата, коня білого полянина і говорить йому: – Невже ж, каже, – брате мій милий, ти проти мене підеш, а ми ж, каже, – сини однієї матки»* [УНК, с. 170].

Важлива ознака стереотипу культурного героя – бути воїном. Із двох варіантів – *«битися чи миритися»* – Котигорошко обирає *«битися»*. Головною передумовою його героїства виявляється обов'язкова перемога в бою. Це створює ґрунт для культивування майбутнього образу лицаря. Отже, можна стверджувати, що для українця як етнічного героя була властива войовничість.

Прислів'я та приказки як інтегральні частини національних фразеологій дають можливість розмірковувати про національну логіку та національну свідомість етносів. Паремії, віддзеркалюючи загальнолюдські пріоритети, фіксують водночас національно зумовлені ціннісні уявлення

народу про світ і своє буття в ньому, а також дають багатий матеріал для дослідження національного характеру.

Важливо те, що національні особливості виявлені в імпліцитному змісті фразеологізмів, який виникає внаслідок оригінального поєднання понять. Це явище створене на основі постійних асоціативних реалій, які в результаті метафоризації, окрім прямого значення, можуть уживатися переносно для позначення властивостей інших предметів та людських відносин.

Вивчаючи мовний вияв ментальних ознак, О. В. Назаренко дослідив, що «фразеологізми відбивають риси менталітету потрійним чином: 1) комплексно, тобто своїм ідіоматичним значенням, усіма компонентами разом, що являють сутність будь-якої фразеологічної одиниці; 2) розчленовано, тобто елементами свого складу, парадигматичними зв'язками, синонімічними рядами ФО (фразеологічних одиниць); 3) прототипами, оскільки вільні словосполучення називали певні звичаї, традиції, подробиці побуту і культури та багато іншого» [6, с. 6].

Українська фразеологія дозволяє виокремити ряд тематичних груп, що відображають внутрішні якості українців. У збірнику Матвія Номиса «Українські приказки та прислів'я, і таке інше» найбільше фразеологічних одиниць у тематичній групі «робота», що свідчить про працьовитість українського народу. Наприклад: «Слова полова, а праця – диво» [УП, с. 335]; «По роботі пізнають майстра» [УП, с. 336]; «Робота сама за себе скаже» [УП, с. 336], «Без діла псується сила» [УП, с. 337], «В умілого й долото рибу ловить» [УП, с. 337].

У фразеології також представлені зразки, що свідчать про важку працю, яку українцям довелося виконувати, щоб заробити собі на життя. Значення важкої праці реалізовано за допомогою лексем *мозолі, горб*, наприклад: «заробляти кривавими мозолями», «гнути горба», «тримати на своєму горбі» [УП, с. 345].

Суттєвою рисою українського менталітету називають волелюбність (Д. І. Чижевський, О. С. Стражний). Підтвердження цього знаходимо у фразеологічних зразках, котрі сформовані на базі поняття *воля*: «Хоч спина гола – та своя воля» [УП, с. 100]; «З корита їли та у волі жили – ніякого горя не знали» [УП, с. 100].

Про гостинність українців свідчать такі приказки та прислів'я, як «Принеси, Боже, здалека родину, то ми і в будень зробимо неділю» [УП, с. 518]; «Любого гостя весною частують медком, а восени молочком» [УП, с. 517].

У прислів'ях і приказках спростовано твердження про українців як про войовничий народ і, навпаки, підкреслено їхню миролюбність: «Ворога хлібом та сіллю карай», «Ворогу все оддай, а сам так останься – аби дальше од лиха» [УП, с. 242].

Вагомий елемент національного характеру українців – це оптимізм, про що свідчать окремі фразеологізми: «Колись і на нашій вулиці буде свято» [УП, с. 239]; «Коли стало на хліб, то стане на обід» [УП, с. 238]; «Як

будемо живі, то будемо ситі»; «Не журися, та Богу помолися»; «Журбою поля не переїдеш» [УП, с. 340].

У прислів'ях, що входять до складу семантичного поля «розум», підкреслена визначальна риса українців – повага до людей похилого віку і до батьків: *«Старі кажуть на глум, а молодим треба брать на ум» [УП, с. 284]; «За сю науку цілуйте батька і матір в руку» [УП, с. 285].*

Розсудливість українців виражена в ідіоматичних висловах, де йдеться про цінність часу та необхідність його ефективного використання: *«Не тим час дорогий, що довгий, а тим, що короткий» [УП, с. 359]; «Час мов віз з гори чухра, його не доженеш»; «На годину спізнився – за рік не доженеш»; «Лучче тепер, ніж у четвер» [УП, с. 361].*

На високу релігійність українців вказує велика частотність вживання лексеми *Бог* у прислів'ях і приказках: *«Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога» [УП, с. 290]; «Як Бог годить, то й мокре горить»; «Біг суде не так як люде» [УП, с. 40].*

У приказках та прислів'ях виражене також критичне ставлення до негативних якостей характеру. До автостереотипу ввійшли найтипівші з них, які властиві українцю:

а) упертість: *«Хоч камінь на шию та у воду»; «Хоць вогню до него прикладай»; «Їй кажи овес, а вона каже гречка» [УП, с. 152].* В одній із таких фразеологічних одиниць вказано етнонім *русин* (*Упертий як русин*), тобто конкретизована наявність такої риси характеру в мешканців певної території;

б) корисливість: *«Тоді сусід добрий, коли мішок повний»; «Поки багат, то поти сват»; «Як ся чоловік гаразд має, то й сусід буває» [УП, с. 136];*

в) сварливість: *«Живуть, як кішка з собакою»; «Два коти в однім мішку не помиряться»; «Собака собаки не мине»; «Два когути два дими, дві господині ніколи не погодяться» [УП, с. 234].* Використання в останньому прикладі граматичного значення жіночого роду свідчить про належність такої властивості переважно українським жінкам. Дослідниця стереотипу фемінності українців О. Р. Кісь стверджує, що «першість серед найбільш дошкульних рис українки посідає «гострий язик» – поняття, яке водночас містить декілька значень, а саме: «балакучість», «схильність до суперечок», «сварливість». Природно, що така риса є несумісною з патріархатним ідеалом жіночності, що заохочує стриманість, скромність і покірність» [4, с. 90]. Прислів'я акцентують увагу на тому, що *«З лихою жінкою не договоришся»; «З лихою жінкою і з грошима сварка, а з доброю — і без грошей лад» [УП, с. 153].* Тому ми можемо погодитися із висновком О. Р. Кісь, що «контент-аналіз паремійного фонду різних народів та народних казок дає підстави стверджувати, що в них оцінюються як взірцеві, позитивні риси, як терпіння, покірність, стриманість і скромність, жертвовність, доброта, ніжність, м'якість, працьовитість, покора; натомість жіноча самостійність, незалежність, прагнення до домінування чи бажання висловити власну думку набуває однозначно негативних конотацій і обов'язково подається у супроводі таких негативних рис, як заздрість, користолюбство,

підступність, зрадливість, брехливість, гординя, лінь, розбещеність, аморальність та ін.» [4, с. 92];

г) байдужість: *«Про мене, Семене. Мені все рівно – що кахоль, що пічка»*; *«Церква горить, а люди руки гріють»*; *«Наш Антін не тужить об тім»* [УП, с. 243];

г) заздрість: *«На чужій ниві все ліпшая пшениця»*; *«Завидно, що в кого видно»*; *«Сові сонце очі коле»*; *«В чужих руках завше більший шматок»* [УП, с. 125].

Отже, в українських приказках і прислів'ях сформовано цілий комплекс позитивних і негативних морально-психологічних рис, які становлять автостереотип українців.

Уявлення про національні риси характеру українців також репрезентує епічний жанр фольклору – легенда. Коли створювалися легенди, вже відбувалася міжгрупова диференціація суспільства на певні етнічні групи. У цей же період і формуються етнічні стереотипи (як правило, в легендах критичні уявлення про сусідні країни). Зокрема, Г. О. Булашев виділяє таку групу легенд, як *«Українські легенди про походження та характеристичні особливості деяких народностей»* [21, с. 150], в яких функціонують етноніми *«хохол»*, *«москаль»*, *«жид»*.

У більшості легенд про походження українців паралельно подається генезис росіян як протиставлення *«своє»* – *«чуже»*, тобто одночасно моделюється авто- та гетеростереотип. Основний варіант походження українців і росіян це той, що *«Петро робив хохлів з благородного пшеничного тіста, а Павло – москалів з рудої глини – тому вони й руді»* [УЛ, с. 132].

В іншій легенді вказано на основну діяльність українського народу: *«Святий Петро каже Христу пошепки: «Цій людині бути хохлом – хліборобом: він вік оброблятиме землю»* [УЛ, с. 136].

У легендах виражено не лише позитивні риси характеру українців (*працелюбний, простий*), а й негативні (*грубий, впертий*), наприклад: *«Багато років тому в одного пана було двоє кріпаків – москаль і хохол. Москаль був людиною ледачою і хитрою, а хохол – працелюбною і простою, але надто вже грубою і впертою»* [УЛ, с. 140].

Висновки та перспективи дослідження. Отже, аналіз внутрішніх якостей українців у прозових жанрах фольклору визначив певні особливості відображення національних рис. Творці народних казок не створювали детальних характеристик героїв, а для опису персонажів послуговувалися схематичними образними конструкціями. Українські легенди чітко фіксують декілька яскравих рис українця, що стали складовими елементами етнічного стереотипу, а саме: *селянське походження* (хлібороби), *благородність*, *працелюбність*, *простота*, *грубість і впертість*. Найбільший комплекс стереотипних рис характеру українців виявлено в прислів'ях і приказках, до якого увійшли як позитивні, так і негативні моральні риси людини. Результати подальших досліджень етнічних стереотипів сприятимуть поглибленій реконструкції національно-мовної картини світу.

Список використаних джерел та їх умовних скорочень

УЛ – Українські міфи, демонологія, легенди / [упоряд. М. К. Дмитренко]. – К. : Музична Україна, 1992. – 144 с.

УНК – Українські народні казки : для молодшого і середнього шкільного віку / [упоряд. та передм. Л. Ф. Дунаєвської]. – К. : Веселка, 1990. – 270 с.

УП – Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О. В. Марковича та ін. / [уклав М. Номис; упорядкув., прим. та вступ. ст. М. М. Пазяка]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

Список використаної літератури

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. О. Булашев. – К. : Фірма «Довіра», 1993. – 414 с.

2. Годзь Н. Б. Культурні стереотипи в українській народній казці : автореф. дис... канд. філолог. наук: 09.00.04. / Н. Б. Годзь ; Харківський нац. ун-т. ім. В.Н. Каразіна. – Харків. – 2004. – 16 с.

3. Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців / М. В. Гримич. – К. : Заповіт, 2001. – 379 с.

4. Кісь О. Р. Стереотип фемінності українців у фольклорних та етнографічних джерелах / О. Р. Кісь // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 2001. – Вип. 5-6. – С. 88 – 97.

5. Клиненко Т. В. Етнічний довідник: поняття та терміни [Електронний ресурс] / Т. В. Клиненко. – Режим доступу: <http://www.socd.univ.kiev.ua/fulltext.html> (15.03.04).

6. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : автореф. дис. ... канд. філолог. наук: 10.02.01 / О. В. Назаренко. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.

7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : Обереги, 1992. – 273 с.

Ляшук Наталя. Стереотип національного характеру українців в прозаїчних жанрах фольклору. Стаття посвячена изучению етнических стереотипов украинцев в прозаических жанрах фольклора: сказках, легендах, пословицах и поговорках. Проведен анализ языковых единиц этнопсихологических качеств украинцев, которые составляют этнический стереотип. Определена специфика выражения лексико-семантической структуры образа в эпических фольклорных текстах. Сделан акцент на полисемантической функции народных образов; выражении этнопсихологических качеств украинцев с помощью обобщенных традиционных конструкций в сказках. Творцы легенд вербализируют стереотипные качества характера средствами прямого значения лексемы. Самый большой комплекс номинаций украинцев, включающий как положительные, так и отрицательные моральные качества человека, представлен в пословицах и поговорках. Отмечена склонность автостереотипов к позитивности при оценивании национальных качеств характера.

Ключевые слова: этнический стереотип, стереотип национального характера, автостереотип, прозаические жанры фольклора.

Lyashuk Natalia. The Ukrainians' National Character Stereotype in the Prose Genres of Folclore. The article deals with the investigation of the Ukrainians' ethnic stereotypes in the folk prose: fairy tales, legends, proverbs and sayings. The article presents the analysis of the language means aimed at creating ethnic spirit and psychological nature of the Ukrainians which actually reflect the ethnic stereotypes. The article highlights specificity of creating the lexical and semantic image structure in the epic folk works. The author reveals the polysemantic function of the folk images and the expression of the ethnic and

psychological features of the Ukrainians by generalizing traditional structures of the fairy tales. It is emphasized that the authors of the legends verbalize the stereotype character features mostly by means of the direct meaning of the lexeme. The biggest set of the Ukrainians' nominations can be found in the proverbs and sayings including both the positive character features of the human being and the negative ones. The study has proved that there is a tendency to auto-stereotypes positivity in assessing national qualities of character.

Key words: ethnic stereotype, auto stereotype, national character, folk prose, fairy tales.

Стаття надійшла до редколегії 04.03.2016